

סלמאן נאטור, הזיכרון שוחח איתי והסתלק: חייו ומותו של השייח' מחוריץ הפנים, תרגום: יהודה שנהב-שהרבני (תל אביב: רסלינג, 2014), עמ' 249.

ספרו של הסופר והמחזאי הפלסטיני סלמאן נאטור (1949-2016), שתורגם מערבית בידי יהודה שנהב-שהרבני, הוא ספר חשוב. הוא מקרב את הקוראים הישראלים לזיכרונות ולהרהורים הקשורים להוויה הפלסטינית, בעיקר סביב תקופת הנכבה, אך גם בשנים שקדמו לה ובשנים שאחריה – תקופת הילדות של נאטור עצמו. הספר מעניק לקוראים הזדמנות לחרוג מנקודת המבט הישראלית הרווחת ולהתבונן במאורע היסטורי מכוון מזווית אחרת, מנקודת מבטו של המנוצח. הספר נכתב בנימה אישית ואנושית ומזמין את הקוראים להקשיב ולהכיר מגוון פרספקטיבות, פסיפס של רשמים. הסיפורים אינם משקפים כרוניקה של אדם אחד אלא מארג המתאר את קורותיהם של פלסטינים רבים, ויוצר מהם זרם סיפורי גועש המקיף פיסות מזיכרונות של אנשים רבים ושל כפרים רבים.

בלשון ברורה הנמנעת מסנטימנטליות הספר חושף את תחושות האובדן, הכאב והתלישות בעקבות העקירה האלימה, ומספר לקוראים על מקרי הרג רבים מטווח אפס ובדם קר של תושבי פלסטין הערבים שאירעו ב־1948 (כמו הטבח בכפר עילוט, עמ' 126). הספר עוסק בזיכרונות אישיים המסופרים בעל פה, ומציג מארג של מגוון קולות ומקומות. מוקדי הזיכרונות הם כפרים שהיו ונמחקו וכפרים הקיימים עד היום, כמו דאלית אל-כרמל, מקום מוצאו של נאטור.

הריבוי והקיטוע המורגשים בתוכן מקבלים ביטוי גם בסגנון המקוטע. פרגמנטציה ופירוק מאפיינים את הספר על כל רבדיו. הספר אינו עשוי מקשה אחת, יש בו שני חלקים, וכל אחד מהם מחולק לתת-חלקים. אי אפשר לקרוא לחלקים האלה 'פרקים' משום שהם אינם משתלבים לכדי עלילה רצופה, ולכן אין חובה לקרוא בהם לפי הסדר המוצע בספר, אלא אפשר לקרוא אותם לפי ראות עיניהם של הקוראים. החלק הראשון (עמ' 9-42) קצר בהרבה מהחלק השני, והוא מחולק לחלק הנקרא 'מפתחות' ולחלק הנקרא 'הכפר'. החלק השני (עמ' 43-230) נקרא 'כרוניקה של שיח', והוא מחולק לעשרות קטעים קצרים (כל אחד מהם בין עמוד לשלושה עמודים אורכו). לספר גם אחרית דבר מאלפת, פרי עטו של המתרגם (עמ' 233-244), והוא מסתיים ברשימה של 'שמות המקומות המופיעים בספר' (עמ' 245-248).

סוגת הספר נעה בין ספרות לתיעוד היסטורי, בין הרהורים והגות לבין רצף פולקלוריסטי של סיפורי זיכרונות. בחלק הראשון שני תת-חלקים המחולקים לקטעי הרהורים, ומה שמחבר ביניהם הוא מוטיב המפתח וייצוגים של הכפר הפלסטיני. תת-

* ביקורת זו מוקדשת לזכרו של סלמאן, בהערכה עמוקה ובידידות חמה.

החלק הנקרא 'מפתחות' מורכב מקטעים נפרדים הדנים בסמל מפתח הבית הנטוש, שהוא אחד מהסמלים הבולטים ביותר של הנכבה. נאטור דן במשמעות המפתח ובחשיבותו מזוויות שונות ומפתיעות, לרבות תיאור מעצרו 'באחד מלילות ספטמבר 1977' (עמ' 23), 'לאחר שפרצו עשרה גברים בלבוש אזרחי ומשטרתי לביתו לאחר שעת חצות. נאטור מספר: 'על השולחן היה מונח מפתח גדול לשער עתיק שירשנו מסבי. כאשר הבטתי בו דמיינתי את ההיסטוריה של המשפחה. הוא החזיר אותי אל הימים ההם, ואל ההווה של הדור הפלסטיני המיוסר' (עמ' 24). מפקד חוליית החיפוש ביקש שיוביל אותו אל השער שעברו מיועד המפתח, וכעס כאשר הסביר לו נאטור ששערים אלה נהרסו ואינם קיימים עוד. המפתח כאן הוא מוטיב המקשר בין עבר להווה, ובין הסיפור האישי של נאטור לבין הסיפורים האחרים המגוללים בספר.

תת-החלק השני – 'הכפר' – דן בהיסטוריה של דאלית אל-כרמל, והוא החלק המגובש ביותר בספר. בחלק זה מגוללים דברי הימים של הכפר, ובו סיפורים עסיסיים הקשורים למקורותיו ההיסטוריים הרחוקים מאוד והמשפחות השולטות בו בעת המודרנית.

החלק השני והעיקרי של הספר, 'כרוניקה של שיח', נע בנכבי זיכרון עקלקלים ומשלב זיכרון אישי וזיכרון לאומי-קולקטיבי כללי. חלק זה בנוי קטעים-קטעים שאינם מובאים בסדר כרונולוגי או על פי סדר ברור אחר. את רוב הסיפורים מספר השיח 'מחורץ הפנים', המשול לפלסטין כולה, אך הם מנותבים (focalized) דרך שומע חסר שם שהשיח' קורא לו לעתים 'א עממי'. השיח' מגולל זיכרונות מהעקירה ומהגירוש, מההרג ומהאובדן שאירעו בעת המנדט הבריטי ובמהלך 1948.

השיח' הוא למעשה תחבולה ספרותית, הוא אינה דמות אחת מסוימת, אלא מעין 'אלטר-אגו' (אני אחר) של המחבר, ששמע את העדויות בראיונות עומק שערך בראשית שנות השמונים (על פי הנאמר באחרית דבר). הראיונות הם הבסיס ההיסטורי-תיעודי ליצירה הספרותית, והמחבר מקפיד על שמות המקומות והאנשים, אך הוא תולש את הסיפור ממקורו המדויק ושם את הדברים בפי שיח' בדיוני המספר אותם בגוף ראשון כאילו הוא עצמו חווה את החוויה או היה עד לאירוע. השיח' הוא דמות נזילה שיש לה קורות חיים ומאפיינים המשתנים לפי הפרק. תחבולה זו נותנת לסיפורים כולם צביון מיתולוגי, המתמקד בתקופה ברורה מחד גיסא, וממקם אותם מחוץ לזמן אישי מדויק, מאידך גיסא. השיח' חולק בכל פעם זיכרון מסוים, ובו בזמן הוא גם מסמל דור שלם (אם כי נקודת המבט היא גברית מובהקת). בסוף הספר השיח' גוסס ונפטר. זו תפנית מוזרה מעט, היות שהשיח' אינו דמות מוגדרת וברורה. עם זאת, נדמה שמות השיח' רומז לדור שחווה את הנכבה ההולך ופוחת, וצוואתו היא ללכת בעקבות הזיכרון. אם כך, המסלול העקלקל שיוצר הספר הזה ובו הוא מוביל את קוראיו, הוא צוואתו של השיח'.

הטקסט מקפיד למנות רשימות של שמות אנשים במלואם, לרוב אלו שמותיהם של מי שנהרגו בידי יהודים, אך גם שמות של עצורים ושל משת"פים. השמות האלה לקוחים מיומנו הבדיוני של השיח' ה'זוכר רבים מן השמות' (עמ' 177), אך לעתים גם אינו זוכר אותם. בקטע ושמו 'לכל איש יש שם' אפשר למצוא הסבר למדיניות נקיטת השמות לאורך היצירה. בקטע זה 'שני אנשים' שואלים את השוהים במחלבה לשמם. חלק עונים 'פלונג' ושלושה אומרים את שמותיהם ונהרגים במקום. מדיניות נקיטת השמות קושרת אפוא בין החיים לבין שמות של אנשים, ויוצאת נגד הניסיון למחוק סממן חשוב זה של זהות ושייכות.

הכתיבה נמנעת בכללה מביטויי רגש בולטים כלשהם, וסגנון זה יוצר תחושה של דיווח עובדתי וגם תורם לטשטוש ההבחנה בין הסוגה הספרותית לסוגה ההיסטורית. כתיבה מינימליסטית ומרוחקת זו אינה מנחה את הקוראים מה להרגיש אלא מניחה שתיאורי המתרחש יעוררו בהם תגובה הולמת. אפיון זה מזכיר כתיבה אבסורדית, המאופיינת לעתים בהומור מלנכולי, פסימי ומינימליסטי. ישנן דוגמאות רבות לנימה המרוחקת השולטת בספר, ובהן תיאור הלידה – 'התינוק כהה העור נולד על נתיב השיבה מלבנון לעילבון' (עמ' 135) ותיאור הרג הפלסטינים הילידים בידי יהודים והאכזבה מנסיגת צבא ההצלה הערבי מהכפרים (עמ' 136).

אף שביצירה זו הנימה השולטת רצינית למדי, מעניין לציין שיש בה בכל זאת זיק של הומור. ההומור בספר מבליט את המצב האבסורדי והבלתי אפשרי שהדמויות נקלעות אליו. הנה דוגמה להומור מר בקטע הנקרא 'המחסום'. בקטע זה (שהוא אחד הקטעים הראשונים בגרסה בערבית) מתוארת דרכו של אבו מחמד עם חמורו ממחנה פליטים ג'נין לח'רבת אבו חרב (מקום שמשום מה אינו מופיע ברשימת המקומות שבסוף הספר). אבו מחמד נתקל בשוטר משמר הגבול ושואל אותו: 'אדון, האם זו ח'רבת אבו חרב?' והשוטר משיב: 'שו הדא אבו ח'רבה? הגעת לניר עציון. אתה מבין יא ח'מאר?' בנקודה זו נשים לב לתעתיק המשקף את הכתוב בעמ' 16 של המקור ומשחיל לתוך הטקסט את המבטא הישראלי שנאטור מעביר גם במקור בערבית, ובכך מבקר נאטור ביקורת עדינה את הישראלי שאינו מסוגל לבטא את החי"ת הגרונית. בתמונה זו השוטר הוא בעל הכוח, אך המבטא שלו מבטא את נקודת התורפה שלו. אבו מחמד אומר: 'אדון, החמור הזה לא מבין את שפתכם'. תשובתו של אבו מחמד הופכת את משמעות דבריו של השוטר ומגחיכה אותם: השוטר הפנה את הכינוי 'חמור' כלפי אבו מחמד, אך בכך שאבו מחמד התייחס לכינוי כפשוטו, כאילו הכוונה לחמור, הוא הצביע על טיפשותו של השוטר שכאילו ציפה שהחמור יבין אותו. כדי להבליט את האבסורד שבדברי השוטר, הטקסט ממשיך כאילו החמור הוא אכן הנמען של דברי השוטר:

[...] אבו מחמד נקט נימת דיבור עדינה במיוחד כדי לשכנע את החמור לשאת ולתת עם השוטר. החמור לעומת זאת צעד הלוך ושוב על הרציף עד שהתנגש לבסוף במחסום ברזל. אולם הוא לא נפח את נשמתו. הוא התאושש, קם על רגליו והמשיך לחפש מחסום נוסף כדי להתנגש בו. הפעם הוא החליט למות באמת. (עמ' 67)

קטע אחר המביע את המציאות אבסורדית באמצעות הומור ציני הוא הקטע 'בית כנסת'. בקטע הזה נעצר השיח' ליד בית כנסת שהיה פעם מסגד, ובעודו עומד שמה, גבר הנראה 'זר ומוזר' (עמ' 204) פונה אליו בעברית ושואל אותו: 'אפשר להשלים מניין?' (עמ' 205). גם כאן ההומור מבליט את התמורות שעבר המקום: ממסגד לבית הכנסת, משפה אחת לאחרת, ממציאות שהייתה פעם ורק חדי עין מבחינים בשרידיה, להווה שאינו מכיר בעבר. בהקשר הזה השאלה התמימה הזאת נותנת ביטוי לזרותו של המתפלל היהודי – הוא אינו מזהה שהאיש העומד לפניו הוא בן המקום המביט בבית כנסת שהיה פעם מסגד.

כותרת אחרית הדבר, פרי עטו של המתרגם, היא 'הבזקים של זיכרון טראומתי'. דברים אלו חיוניים ביותר להבנת אופי הטקסט והתהוותו. שנהב־שהרבני לא רק מעיר על הקריאה ומאיר אותה, אלא גם עוסק בפירוט בטיב היצירה. הוא מסביר שהכרך בעברית איננו תרגום ישיר של טקסט יחיד ומגובש בערבית, אלא שהספר בערבית עבר גלגולים רבים והכתורות שונו והשתנו. הקטעים המובאים בספר התחילו את דרכם במוסף העיתון **אליג'דיד** בשנים 1981-1982, וקובצו לספר בערבית ושמו **מא נסינא** (לא שכחנו) שיצא לאור בשנת 1983. בשנת 1996 התפרסמו הפרקים ביומון **אלי-קודס** בשם **הזיכרון שוחח אתי והסתלק**, ובשנת 1998 יצאה מהדורה חדשה בשם **ולא שכחנו או הכרוניקה של השיח' מחורץ הפנים**. בשנת 2009, במלאות שישים שנה לנכבה, פורסמה טרילוגיה ושמה **שישים שנה: מסע מדברי**, ובה שלושה חלקים: 'זיכרון', 'מסע' ועוד 'מסע' ו'המתנה'. שנהב־שהרבני מדגיש ומסביר שמהגרסה האחרונה הזאת תרגם לעברית את החלק הראשון 'זיכרון', ונתן לספר כולו כותרת אחרת (המזכירה את שמות שתי הגרסאות המוזכרות לעיל).

באחרית הדבר שנהב־שהרבני מזכיר את תפקיד העריכה המהותי שקיבל על עצמו בהכנת הספר, מעבר לתרגום, וכותב שתרגם 'בשינוי עריכה ומבנה על מנת להתאימו לקוראים בעברית' (עמ' 234). היה מעניין אילו היה שנהב־שהרבני משתף אותנו במחשבותיו בדבר התאמת הטקסט בערבית לקוראי העברית, ובדבר צרכיהם המיוחדים של הקוראים בעברית לעומת הקוראים בערבית לדעתו. ממבט ראשון בטקסט בערבית מתגלה שוני מובהק בין שני הטקסטים. בספר בערבית (2009) מובאים הקטעים בסדר אחר, וגם תוכן הקטעים אינו זהה. קצרה היריעה כאן מלדון בשינויים

המרוכבים שערך המתרגם העורך, אך עניין זה יכול להיות נושא למחקר מעמיק בפני עצמו, שיביא בחשבון את תפקידי המתרגם נוסף על תפקידו הלשוני, המורכב בעצמו. תרגומו של שנהב־הרבני קולח ורהוט, והמגוון הלשוני שהוא מצליח להעביר לקוראים, בין שפה ספרותית גבוהה לבין שפה מדוברת, מרשים. כמה החלטות הסבו את תשומת לבי, למשל, הפרק הנקרא בעברית 'לכל איש יש שם' (עמ' 132) נקרא במקור בערבית 'יש להם שמות' (עמ' 86). למראית עין מדובר בשינוי קל, אך הכותרת בעברית מזכירה, כמובן, את שירה האפונימי של המשוררת זלדה (1974) הנקרא בימי זיכרון ישראליים, והשימוש המבריק בכותרת הזאת הופך את היוצרות ומתאר רצח פלסטינים במונחים השמורים בדרך כלל להנצחת יהודים וישראלים בלבד. החלטות תרגום מעניינות נוספות כוללות שילוב של מילים ערביות שחדרו לסלנג העברי, כמו 'אנא עארף', ואת תרגום המילה הערבית 'הזימה' במילה העברית 'תבוסה' (במקום במילה 'עקירה') – כלומר 'שנת התבוסה' (עמ' 13) ולא 'שנת העקירה' (עמ' 66). החלטה נוספת של המתרגם העורך היא להביא מפעם לפעם תעתיק עברי של מילה ערבית, כמו המילה 'ג'מאעה', בלי תרגום, לדוגמה: 'אבי אמר להם: ג'מאעה, המתינו כאן' (עמ' 152). בבדיקה חפוזה בין חבריי שאינם דוברי ערבית, נוכחתי לדעת שהם אינם מכירים את משמעות המילה הזאת בערבית, ולכן אולי מוטב היה לתרגמה לעברית – חבר'ה. עם זאת, החלטה זו מכניסה לטקסט מידה של הזרה ומזכירה לקורא שהוא קורא תרגום מהערבית. גם תרגום שם החודש 'איאר' בערבית בשם החודש העברי 'אייר' (עמ' 151) מעורר שאלה, שכן להבנתי הכוונה היא לחודש מאי ולא לחודש העברי אייר, על הקונוטציות הדתיות הכרוכות בו. חשובה מכולן לדעתי היא ההחלטה לקרוא למקומות כפי שהם נקראו במקורם בערבית. זאת החלטה חשובה משום שבכך הספר חושף בפני הקוראים הישראלים את עצם קיומם של מקומות שהיו ואינם עוד, ושכעת קרואים ברובם בשמות עבריים. דוגמה מובהקת היא הבחירה בשם 'אלקדס' במקום 'רושלים' (עמ' 168).

ההחלטה לכלול בספר 'רשימה של שמות המקומות המופיעים בספר' מפתיעה במקצת, בעיקר לנוכח ההיצמדות הניכרת לסגנון הספרותי לאורך הספר וההחלטה של המחבר שלא להביא מקורות תיעודיים. על פי הנאמר בספר, רשימת המקומות לקוחה משני מקורות, האחד הוא ספרו של וליד אל-ח'אלידי **כדי שלא נשכח** (ביירות: המרכז למחקרים פלסטיניים, 1997), והשני הוא ספרו של שוכרי עראף **המקומות הגאוגרפיים בפלסטין** (ביירות: המרכז למחקרים פלסטיניים, 2004). ברשימה מופיעים 'שם הכפר בערבית', 'ההתיישבות הקיימת כיום על הכפר או אדמותיו', 'שם הכפר בערבית' והפנייה מדויקת לספרו של אל-ח'אלידי או לספר של עראף. כפי שכותב שנהב־הרבני באחרית הדבר, הוא הציע לנאטור להביא 'סימוכין לאירועים שיש להם אזכור בכתביה ההיסטוריוגרפית', אך נתקל בסירוב של נאטור, שפסק שמדובר בספרות ולא בהיסטוריה (עמ' 239).

לאורך היצירה עצמה נאטור מקפיד לציין שמות של אנשים וכפרים. היצירה שופעת שמות של מקומות, כאלה המובאים רק ברשימה (למשל, שמות השכונות ביפו), וכאלה המובאים מלווים גם בהסברים ובתיאורים של המקום בעבר, לפני הנכבה, ובשמה של אותה פיסת אדמה ותיאורה היום (למשל הקטע 'אל-ג'למה' מתאר את המקום כפי שהוא בימינו אנו – בית כלא, לעומת היותו 'מחסן של זיכרונות' עבור השיח, עמ' 164). למרות ההתמקדות בשמות של מקומות ואנשים, התחושה המתקבלת היא של זיכרונות אקראיים, מזדמנים ובלתי רציפים, תחושה העומדת בניגוד לתיעוד מאורגן באמצעות כלים היסטוריוגרפיים או סוציולוגיים. על פי 'פתח הדבר' של נאטור (עמ' 7-8), 'אנחנו מציבים את עצמנו מחוץ לזמן' (עמ' 7) – ואכן סיפוריו נותנים ביטוי לניתוק מהזמן המוחשי, להתמסרות לקפריזיות הזיכרון: 'לעתים אני מוכיח את הזיכרון על שהוא בוגד בי. לעתים אני מוכיח את הזיכרון על שממאן לבגוד בי' (עמ' 8). אכן הזיכרון בכרוניקה זו הוא המדריך את הקוראים בין ההריסות והשרידים, אך הוא גם מתעתע. הקשר בין הטקסט לבין הרשימה מחבר גם בין שתי דרכי התמודדות עם הפכפכות הזיכרון: האחת היא סיפור הנכנע לדרכי הנסתרות והפתלתלות של הזיכרון האנושי ואף מבליט אותן, ואינה מנסה ללכוד את הנאמר לכדי רצף אקדמי ליניארי; והשנייה, ההתמודדות ההיסטוריוגרפית הרותמת את הזיכרונות לאוסף עדויות מאורגן ומקיף.

כפי שמעיר שנהב־שהרבני, שמו המקורי של ספרו של נאטור בערבית **מא נסינא** (לא שכחנו, 1983) מהדהד את שם ספרו של אל-ח'אלידי **פי לא נינסא** (כדי שלא נשכח, 1997). ספרו של נאטור בערבית קדם למחקרו של אל-ח'אלידי, וההחלטה לכלול את הרשימה של אל-ח'אלידי בגרסה העברית קושרת את שני הספרים האלה במכוון. שני הספרים האלה עוסקים באותו הנושא מפרספקטיבה שונה לחלוטין – שניהם מבקשים לספר את סיפור הכפרים שנכחדו בנכבה, ושניהם מבוססים על ראיונות עם אנשים שחוו אותה, אך האחד הוא היסטוריוגרפי־תיעודי, ואילו השני, זה של נאטור, מסרב לתת למקורות היסטוריוגרפים להתערב בזרם הסיפורי על אודות הכפרים. טוב עשו נאטור ושנהב־שהרבני בהחלטתם להביא רשימה מתורגמת זו לקוראים הישראלים, ובמיוחד בעצם ההפניה לספרו של אל-ח'אלידי. הרשימה אינה קוטעת את שטף סיפורי הזיכרונות, ובכל זאת מנסה לחבר את הקוראים דוברי העברית אל המקומות ההיסטוריים המוזכרים ביצירה. נדמה שהסגנונות משלימים זה את זה, ואת התיעוד החסר, לכאורה, בספרו של נאטור יכולים המעוניינים למצוא בספריהם של אל-ח'אלידי ועראף.

ספר זה מציג חוויה מעמיקה והיכרות מיוחדת עם הזיכרון הפלסטיני הקולקטיבי. הספר תורם תרומה חשובה הן ברובד הספרותי – משום שהוא מרחיב את מגוון הספרות הפלסטינית המתורגמת לעברית, והן ברבדים החברתיים והפוליטיים – משום שהוא חושף את תשתית הטראומה שעברו פלסטינים רבים לפני הקוראים בעברית.

אריאל שיטרית